

Speltegels

Tegelbakkerij 'Het wapen van Dantzig', Rotterdam (vermoedelijk)

Nederlands Tegelmuseum
Otterlo

1765-1780. Aardewerken tegel met een decor in tinglazuur, 17 x 17 x 1,3 cm.

Niet gesignd.

Herkomst: verworven van mr. A. Vrij (2006)

Een tegel die niet bedoeld is om in de muur te zetten, maar om een spel te spelen, is zeer zeldzaam. Het vormt een mooi voorbeeld van de manier waarop Hollandse tegelbakkerijen in de 18de eeuw probeerden hun positie te versterken door nieuwe producten aan te bieden. Voor de collectie van het Nederlands Tegelmuseum in Otterlo, dat de ontwikkeling van de Nederlandse tegelproductie in al zijn facetten wil tonen, is dit een belangrijke aanwinst, mogelijk gemaakt door de steun van de Vereniging Rembrandt.

De aanwinst heeft op het eerste gezicht veel weg van een gewone tegel, een vierkante vlakke plaat van aardewerk. Aan de voorkant is de tegel gedecoreerd met een voorstelling in tinglazuur, geschilderd in de kleuren blauw en paars. Het formaat wijkt echter af van wat gebruikelijk is bij een Hollandse muurtegels: 17 in plaats van 13 cm (5 duim) in het vierkant. De centrale voorstelling is in een cirkel geplaatst, zoals bij tegels wel veel voorkomt. Deze cirkel bestaat echter uit een dubbele ring cijfers, in de buitenste ring gecombineerd met letters. De hoeken zijn gevuld met een motief dat gangbaar is op decoratief bedoelde wandtegels. Het is een motief dat we in iets andere vorm herkennen van Rotterdamse wandtegels. In het midden van de tegel bevindt zich een gat. Dat duidt erop dat hier oorspronkelijk een wijzer was bevestigd. Het gaat hier dan ook uiteindelijk om de wijzerplaat van een spel. Daarmee behoort deze tegel tot een kleine reeks van tegels die als spelbord dienden.

UILENSPEL

De tegel is eerder kort besproken en toegeschreven door Jan Daniël van Dam in diens studie naar Delfts aardewerk dat in tegelbakkerijen werd gemaakt. Van Dam verbindt het voorbeeld voor de dubbele cijferring met een houtsnede van het zogeheten uilenspel, een kansspel dat in het begin van de 17de eeuw in Italië ontstond en vervolgens ook in tal van uitvoeringen in de Nederlanden werd uitgegeven. De deelnemers legden van tevoren een afgesproken bedrag aan penningen in. Vervolgens werd er gespeeld met drie dobbelstenen. In de cijferring stonden alle mogelijke combinaties met drie dobbelstenen uitgetekend, in de ring daaromheen kon men lezen wat het resultaat van de worp was: trekken (ontvangen) of betalen van een bepaald aantal penningen. Wie driemaal zes wierp, kreeg de hele inleg, wie drie ander gelijke getallen gooide kreeg de helft

van de inleg. Wie tweemaal een en eenmaal zes wierp, hoefde niets te betalen of te ontvangen maar moest een beurt overslaan, wie tweemaal zes en eenmaal een wierp hoefde evenmin te betalen of te ontvangen, maar hoefde ook geen beurt over te slaan. In het midden van de speelprent was in de regel een voorstelling van een uil geplaatst (vaak voor een spiegel), als symbool van de wijsheid die zichzelf beschouwt.

Een vergelijking van een dergelijk spelbord met de tegel levert inderdaad de nodige overeenkomsten op. In de buitenste cijferring staan de letters *B* en *T* gevolgd door het getal van penningen dat men respectievelijk moet Betalen of Trekken. Bovenin de plaat staat *AL*, onderin *HL*: wie hierop kwam kreeg de hele of halve inleg. Er zijn echter ook belangrijke verschillen met het uilenspel. De binnenste cijferring toont geen uitkomsten van het werpen met een dobbelsteen, maar een andere reeks en grotere getallen (1 tot en met 20, 30, 40, 50, 100). Omdat de tegel van een draaibare wijzer voorzien kon worden, waren er geen dobbelstenen nodig om het lot te bepalen. Het is mogelijk dat de binnenring werd gebruikt door spelers die met grotere bedragen wilden spelen. Een aanwijzing daarvoor is dat de uitkomst *AL* gepaard gaat aan het ronde getal 100, terwijl *HL* gekoppeld is aan de helft daarvan, 50. De uitkomsten precies links en rechts daarvan zijn 40 en 30.

SPEELPRENTEN

Een groot verschil is natuurlijk de centrale voorstelling, die geen uil laat zien, maar een kijkkastloper. Dat brengt de vraag met zich mee wat het voorbeeld voor het spel geweest kan zijn, want het ligt niet direct voor de hand dat dit spel in de tegelbakkerij werd bedacht. In de regel dienden prenten als voorbeeld. Bewaard gebleven speelprenten zijn recentelijk uitvoerig geïnventariseerd en beschreven door het echtpaar Buijnsters-Smets, maar dit betreft uitsluitend voorbeelden van spelen met dobbelstenen. In een prent kun je nu eenmaal moeilijk een wijzer laten ronddraaien. Een exact voorbeeld is dan ook niet gevonden en de symbolische betekenis van de kijkkastloper is vooralsnog onduidelijk.

Er is wel een tweede Rotterdamse speltegels bekend, in de collectie van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in Brussel. Daarop staat een vergelijkbare cijferring, met de letters *T* en *B* in de buitenring en de uitkomsten *AL* en *HALF*. De volgorde van de uitkomsten in de buitenste ring wijkt echter af van de Otterlose tegel. Dat is wellicht ook niet zo essentieel: de kern is

dat de velden met *B* en *T* elkaar om en om afwisselen en dat de bedragen oplopen van 1 tot 10 penningen. Opvallender is dat in de binnenring het getal 100 (bij *AL*) tegenover 90 (bij *HALF*) is geplaatst. Op de kwartieren daartussen kan dan nog 80 of 70 worden getrokken. Betalen komt nergens hoger dan 20, zodat de pot bij dit spel aanzienlijk sneller leeg geweest moet zijn. In het centrum zien we twee mannen, waarvan de een met een stok in de hand de ander, die zijn mes getrokken heeft, bij de haren trekt. Het onderschrift luidt: *Dat komt door het speelen*. De deelnemers werden dus gewaarschuwd waar ze aan begonnen.

TEGELBAKKERS

Beide tegels zijn te verbinden met de bescheiden uitbreiding van het traditionele assortiment van de tegelbakkerijen in het tweede kwart van de 18de eeuw. Er had zich in de 17de eeuw namelijk een specialisatie voorgedaan, waarbij Delftse plateelbakkerijen faïence produceerden. De vele gemengde bedrijven buiten Delft waar zowel tegels als majolica werden gemaakt, verdwenen in Holland. De tegelbakkerijen concentreerden zich vervolgens in enkele grotere bedrijven in vooral Rotterdam, Amsterdam en Utrecht, terwijl in Friesland nog wel gemengde bedrijven ontstonden.

Het is opvallend dat in een periode waarin het Delfts aardewerk al over zijn grootste bloei heen is, enkele tegelbakkerijen zich voorzichtig ook op dit terrein begeven. Blijkbaar liep de markt voor tegels eveneens tegen zijn grenzen aan en het werd tijd om naar nieuwe mogelijkheden te zoeken. Men had echter geen vormen en was niet gewend om producten in kokers te bakken. Dit leidde tot een herkenbaar, van het Delfts aardewerk afwijkend product, dat veelal uit vlakke platen was opgebouwd, al dan niet met een opgeboetseerde rand.

Zowel een Amsterdamse als een Rotterdamse tegelbakkerij zijn in de jaren 1760 elk met een eigen tegelspel uitgekomen. Uit Amsterdam zijn zeker vier speltegels beschreven, waarvan er twee door de schilders zijn gedateerd en gesigneerd: Adam Sijbel (1764) en Gerrit de Graaf (1774). Het betreft hier eveneens een kansspel met een ronddraaiende wijzer, maar verder herinnert niets aan het 'uilenspel'. Het geschilderde decor wordt op die tegels steeds gevormd door een reeks van acht ruiters die betrokken zijn bij een vuurgevecht.

In Rotterdam is de bloeiperiode van de 'tegelbakkers-faïence' rond 1760 alweer voorbij. Er worden dan nog wel enkele gelegenheidstegels gemaakt, ter herinnering

aan een doop of een huwelijk, en verder nog de hier beschreven speltegels. Het hoekmotief van de Otterlose tegel komt sterk overeen met een gedateerde gelegenheidstegel uit 1769. Het handschrift daarvan is te verbinden met een cluster van gelegenheidsproducten dat vermoedelijk werd gemaakt in de tegelbakkerij 'Het Wapen van Dantzig' aan de Hoogstraat in Rotterdam. Tot 1771 werd dit bedrijf van de familie Bakhuyzen geleid door de tegelbakker Jacob Schut (ca. 1720-1776), die ook een eigen tegelbakkerij bezat. Daarna kreeg Johannes van der Wolk hier de leiding, eerst als meesterknecht, vanaf 1784 als eigenaar ♦

Johan Kamermans

Conservator Nederlands Tegelmuseum

Met dank aan Kitty Laméris, Jeroen Salman en P.J. Buijnsters voor hun bereidheid om over deze tegel van gedachten te wisselen.

Literatuur

Jan Daniël van Dam, 'Delfts' uit de provincie. Aardewerk uit Hollandse tegelfabrieken', verschenen als dubbelnummer van *Vormen uit vuur*, 168-169 (1999).

Titus M. Eliëns (red.), *Delfts Aardewerk. Geschiedenis van een nationaal product*, deel 2, Zwolle 2002.

P.J. Buijnsters en Leontine Buijnsters-Smets, *Papertoys. Speelprenten en papieren speelgoed in Nederland (1620-1920)*, Zwolle 2005.